

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד"ר דב רפל

המשפחה היהודית כחברה מחנכת

(א) הליכוד המשפחתי

מה ניתן לומר על דמותה החברתית של המשפחה היהודית, אשר יחול על כל גילוייה במשך שלושת אלפי שנות קיומה במאות ארצות ותרבויות, ואשר יקיף את כל משמעויותיה של המשפחה: המיניות, הדתיות, הכלכליות והתרבותיות?

נראה לנכון, שבמקום לשרטט קווי דיוקן של המשפחה, מוטב להסתפק במספר הערות מיתודולוגיות, אשר יעזרו למיין ולהבין את החומר התעודתי הרב, המתייחס למשפחה היהודית.

בין שלושת גורמי הקיום של המשפחה – הביולוגי, החברתי והליגאלי – המלאכותי ביותר והאנושי ביותר הוא הגורם הליגאלי, והוא מתגלה כאשר שני הגורמים האחרים אינם פועלים כלל. דוגמה לכך: יעקב ולבן. השניים נפגשו לראשונה כאשר יעקב היה, לפי עדות הכתוב, בן שבעים ושבע שנים. רק מכוח הקשר הליגאלי ידע יעקב שהוא זכאי לצפות לעזרתו של לבן, ומכוח אותו קשר חייב היה לבן לעזור לבן אחותו.

ספרי המקרא והספרים החיצוניים מעידים על עוצמת הזיקה הליגאלית. במרכז העלילה של ספר רות ושל ספר טוביה עומדות דמויות, שהזיקה שביניהן היא אך ורק ליגאלית. בספר רות

1 המליצה "קווי דיוקן של המשפחה" מעמידתנו אף היא על התפקיד של המחקר בנושא זה. כשם שפרצופיהם של כל בני האדם הנורמאליים מורכבים מאותם חלקים, כן המשפחה היא צירוף של פונקציות באותם תחומי החיים. ההבדלים בין דיוקנאות הם בצורת החלקים, וההבדלים בין משפחות הם בדרכים בהן הפונקציות השונות מתבצעות. האנתרופולוגיה מבחינה בין השתייכות תורשתית ובין השתייכות מיבנית לגזע מסוים. הרוב המכריע של המונגולים שייך לגזע זה הן מבחינה מיבנית והן מבחינה תורשתית. אולם ייתכנו חריגים: מונגולים מצד הרקע התורשתי הנראים כבני הגזע הלבן, וכן להיפך. כמורכב תיתכן משפחה שהיא מצד המוצא – יהודית, ומצד גילויי הפונקציות של חיי המשפחה – לא יהודית. משפחה כזאת היא חריג, וגם אם היא בעלת עניין רב לסוציולוג, אינה בעלת חשיבות לגבי עיונו.

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד"ר ד' רפ"ל

אחד הפרטים המקנים משמעות לסיפור היא הזכות החברתית המוחלטת בין רות ובין משפחת אלימלך. כמו כן בספר טוביה. הנימוק המכריע, בו מניע המלאך את טוביה לנישואים עם שרה, אשר לא הכירה מעולם, הוא הנימוק שהיא ממשפחת טוביה. בספורים אלה עולה המוטיב של המשפחה הליגאלית, תודעת ההשתייכות אליה והכרת החובות והזכויות הנובעות מהשתייכות זאת, כמשהו טבעי ומוכן, מוסד חברתי שאין צורך להסבירו ולהצדיקו.²

מציאות ליגאלית זאת מן הדין שתתמיהנו, שהרי היא יסוד ובסיס לשני עניינים, הנחשבים לרחוקים מליגאליזם ואף מנוגדים זה לזה:

(1) הקשר המשפחתי הליגאלי יוצר, מכוח עצמו, זיקה ריגשית. בימים ההם — יעקב המנשק את רחל, לבן המחבק את יעקב, ובזמן הזה — אחים ואחיות אשר נפרדו בילדותם ונפגשים אחרי עשרות שנים, מחבקים ומנשקים אלה את אלה בעוצמת הרגש.

(2) כשם שהזיקה הליגאלית מעוררת רגשות, כן היא שמה להם מעצור. איסורי עריות חלים על קרובים, גם כשאלה אינם מכירים זה את זה.

בין חברה לחברה, בין תרבות לתרבות, קיימים הבדלים רבים במושג המשפטי והמנהגי של עקרון המשפחה הליגאלית.³ כש"אדם רואה עצמו מחוייב להזמין לשמחתו המשפחתית אנשים בשל דרגת קירבתם, כשאנשים רואים לעצמם חובה להשתתף בהלוויית המת — הדבר המחייב אותם היא הזיקה הליגאלית. תופעות אלה של זיקה ליגאלית אינם מאפיינים את המשפחה

² ר' גם יעקב כ"ץ, נישואים וחיי אישות במוצאי ימי הביניים, ציון, כרך י' תש"ח ע' 30—31.

³ מה שבתרבות אחת שייך למנהג, שייך בתרבות אחרת למשפט. דרך משל, חובת העזרה ההדדית של בני המשפחה היא בתרבות "המערב" של ימינו ובמשפטו בגדר של מנהג, אולם בתרבות התורה היא חובה משפטית, והתלמוד מציין בפירוש, שאף על פי ש"עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת" — אולם קרובים מעיר אחרת קודמים אף ל"עניי עירך".

הלשון מסייעת אף היא להעמידנו על קיומה של זיקת משפחתית ליגאלית בין קרובים. כל אותן דרגות קירבה, שקיים ביניהן יחס-משפחה ליגאלי, יש להן שם מיוחד: אח, אחות, יבם, והכללי ביותר — גואל ("וכי יש לך אדם בישראל שאין לו גואל ו", ספרי במדבר ה, ח). שפות שונות, כאספקלריות של תרבויות שונות, נבדלות זו מזו ברשימת המלים המיוחדות המציינות זיקת קירבה משפחתית.

אתר דעת - מכללת הרצוג

המשפחה היהודית כחברה מחנכת

היהודית בלבד. הן מצויות כמעט בכל חברה. אם ניתן לראות בזיקה המשפחתית הליגאלית, הקיימת במשפחה היהודית, משהו המאפיין אותה לעומת הרבה תרבויות אחרות, הרי זה בצירוף של הזיקה הזאת אל כמה ממצוות התורה והלכותיה, הקשורות בענייני משפחה.

על פי דין תורה רשאי אדם לגרש את אשתו בעל כורחה, אם מצא בה פגם, שאין התורה מגדירה אותו בדיוק. הפשטות והקלות בה יכול אדם לגרש את אשתו בולטים לעין, בפרט אם משווים את סדר-הגירושין שבתורה עם הטקס המסובך של קינוי והשקאת סוטה. מן התורה כשר הגט אם נתקיימו בו עשרת התנאים שמדאורייתא. אפשר לכתבו בכל כתב שהוא של קיימא, ועל הכל כותבים — אפילו על עלה של זית ועל הקרן של פרה, והכל כשרין לכתוב את הגט — אפילו חרש שוטה וקטן (משנה גיטין ב, ג—ה). אולם קלות ליגאלית זאת אינה נוהגת למעשה. הנביא מלאכי מתרעם על המגרשים את נשיהם, וחז"ל התקינו כתובה, כדי שלא תהיה אשתו של אדם קלה להוציאה (בבלי, כתובות, לט ע"ב), והתקנות ההולכות ורבות של ראשונים ושל אחרונים עשו את הגט לאחד ממעשי בית הדין המסובכים ביותר ("כל שאינו בקי בטיב גיטין וקידושין, אל יהא לו עסק עמהם", בבלי, קידושין, ו ע"א).

לכאורה ישנן כאן שתי תופעות היסטוריות הנובעות ממניעים מנוגדים. מצד אחד — התחשבות בזיקה הליגאלית, גם בהיעדר קשר ריאלי, ידו של החוק על העליונה, ומאידך גיסא — שינויים מרחיקי לכת בדיני אישות, המעידים שנטיות חברתיות גוברות על כללי החוק. אולם על צד האמת, שתי התופעות הן רק שני צדדים של עיקרון אחד — חיזוקה של המשפחה, ביסודה וב-קיומה, במשמעה המצומצם והרחב, המיני, החינוכי, התברתי והכלכלי. אם החוק מחייב יותר משהלב נוטה — החוק מדריך את הלב, ואם הלב נוטה ליותר מאשר החוק — גובר הלב.

4 מגמת חיזוק המשפחה ניכרת גם בנוהג המלווה את ייסוד המשפחה: "טכסי האירוסין והנישואין, הבטחת נדוניה, עישור נכסים, ביטול ייבום, ביטול טענת "טמאה אני עליך" (משנה סוף נדרים).

5 הדביקות היונקת משני מקורות, של החוק ושל הרגש, והנשמעת תמיד לחזק שבשניהם, היא משמעה של המלה "לויאלי", המבטאת את הקשר הליגאלי והרגשי כאחד, כגון בדברי דסדמונה: "I am your true and loyal wife" (אותלו ד, ב).

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד"ר ד' רפל

(ב) הריבוד החברתי והמשפחה

ההלכה מרבה לתאר את תהליך התהוותה של המשפחה: סדרי קידושין, כתובה, חופה וכל כיוצא באלה, ואת תהליך פירוקה: גיטין, אלמנות, גביית כתובה וכיוצא בהם. באורח-החיים היוס-יומי של המשפחה כמעט שאין ההלכה מתערבת, דיני כיבוד אב ואם ויחסי האיש והאשה כמעט שאינם נזכרים בספרות השו"ת.⁶ הנושא היחיד הקשור בחיי המשפחה הסדירים, התופס מקום נכבד בהלכה, הם דיני טהרת המשפחה. שתיקה זאת של המקורות ההלכתיים מצד אחד וריבוי תיאורים ספרותיים, המתארים את האידיליה שבחיי המשפחה היהודית, אם בגיטו, אם בעיירה ואם בשכונה היהודית, אידיליה אשר ציירים כמוריץ אופנהיים תיאורה בתמונותיהם, כל אלה יצרו תדמית של משפחה יהודית מלאה טוהר ותום, דתיות עמוקה, הארמוניה חברתית ובעלת תרבות ספרותית מקיפה. הרדיפה אחרי הפרנסה לא סינוורה את הנפש, שהיתה פתוחה לערכי היהדות, דבקה בהם ומסורה להם עד כלות. כמובן שהיו מקרים שבהם משפחה נפגעה קשה ונתפרקה, אולם מקרים אלה היו מיעוטא דלא מינכר. אלה, הרואים כך את המשפחה היהודית, יכולים להביא ראיות רבות לאישור דעתם.⁷ אכן כזה היה האידיל של המשפחה היהודית בעיני המנהיגות הרוחניות של הציבור היהודי, מימי המשנה ועד לתקופת ההשכלה. אולם במציאות היו הרבה מקרים חריגים, ואלה היו משני סוגים. היו מקרים שהיו חריגים כתוצאה מתכונות האופי של אחד מבני הזוג או שניהם. המקורות המתארים מקרים אלה מציינים בפירוש, שהמקרה יוצא דופן בסביבה החברתית של המשפחה שדנים בה. במקרים אלה ניכרת במקורות הזדעזעות והסתייגות מן ההתנהגות הנפשעת. אולם רבים המקורות, אשר מתוך סגנונם ולשונם משתמע, שהמעשים המתוארים הם חריגים

אין כל תשובות העוסקות בענייני כיבוד אב ואם בתשובותיהם של: הרי"ף (פיטסבורג, תשי"ד), הרמב"ם (מהד' י' בלאו, ירושלים, תשי"ח—כ"א), הראב"ד (ירושלים, תשכ"ד), ר"א בן הרמב"ם (ירושלים, תרצ"ח), הריטב"א (ירושלים, תשי"ט), הרא"ש (ע"פ מפתח שו"ת, ירושלים, תשכ"ה) — כולם ספרדים. רגמ"ה (נירירוק, תשט"ז), רש"י (שם, תש"ג), ר' תם (ברלין, תנ"ח), בעלי התוספות (נירירוק, תשי"ד), מהר"ם מרוטנבורג (ירושלים, תשי"ז—כ"ג). ר' למשל את גישתו האפולוגיטית של מ' גידמאן, התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, וארשה תרנ"ז—תרנ"ט, חלק א' ע' 189—195, חלק ג' ע' 90—95.

אתר דעת - מכללת הרצוג

המשפחה היהודית כחברה מחנכת

לעומת הנורמה ההתנהגותית של הכותב, אולם סביבתו החברתית של הנידון אינה רואה כל פסול בהתנהגות נפשית. ההתייחסות השונה מצד הסביבה למעשים שיש בהם עבירה, לא פחות משהם מעידים על שינויים בסולם הערכים של החברה היהודית, הרי הם מעידים על שכבות חברתיות שונות, תת-התרבויות של התרבות היהודית הכוללת, אשר סיגלו לעצמן שיטות ערכין משלהן.

להלן יודגם כי חלו שינויים בקריטריונים ההתנהגותיים בחברה היהודית. אולם יחד עם זה, היה קיים בכל דור ובכל גלות ריבוד חברתי בחברה היהודית, וכל ריבוד היה דן על פי דרכו. ריבוד זה לא היה זהה עם הריבוד הכלכלי. למצבו הכלכלי של היהודי היתה השפעה מסוימת על מקומו בחברה, אולם פרט למקרים נדירים ביותר של עשירות מופלגת ללא ייחוס וללא תורה, היה המצב הכלכלי גורם משני בקביעת מעמדו החברתי של היהודי. הקריטריון הדומיננטי היה הקריטריון הדתי-תורני.

על-פי קריטריון זה התחלקה החברה היהודית לארבע שכבות, ובכל שיכבה דמות אחרת לחיי המשפחה.

למעמד העליון של החברה השתייכו בני התורה המובהקים, בין עניים כרבי יהושע בן חנניה, בין עשירים כרב אשי. הם היוו את השיכבה הנורמאטיבית של החברה היהודית, חיו על פי ההלכה ומתוך זיקה מתמדת לפסק ההלכה. בשיכבה זאת, שמירת צביונו היהודי של הבית, קיום המצוות ותלמוד תורה הם תכני הפעילות הדומיננטיים. הגברים הם, כאמור, תלמידי-חכמים, גם אם אין תורתם אומנותם. הנשים עוסקות בענייני הבית ודואגות לענייני מזון, שבת, טהרת המשפחה ושאר ענייני הבית היהודי המופקדים בידי נשים. הן שולחות את הילדים הקטנים ללמוד והן מלמדות את הבנות, הלכה למעשה, את הדינים שאשה מופקדת על שמירתם. נשי העשירים שבשיכבה זו עסקו בדברים הספיציפיים לעשירים, מעשי צדקה בממונן וגמילות-חסד במעשי ידיהן; וגם אם נעזרו בחלק מן העבודות על ידי "בני-הבית" המשרתים, הנה התוכן של הפעילות החינוכית והאחריות לה נשארו בידי האשה.⁸

8 דוגמה קיצונית של אשה משיכבה זאת מתוארת בקינת ר' אליעזר מגרמייא על אשתו "בטח בה לב בעלה... עשתה לו ספרים מעמלה... דרשה צמר לבן לציצית... חוטים לספרים... טווה לתפילין, ולמגילות ולספרים, גידין... ותפרה כארבעים ספרי תורה... בגדי תלמידים וספרים קרועים... עשתה פתילות למקדש מעט ולמדרשים... קלה כצבי לבשל לבחורים..."

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד' רפ"ד

השיכבה השנייה כללה את אלה, אשר עיסוקם בתורה היה משני, אם מפני שלא מצאו את דרכם בים התלמוד ללא הדרכתם של בני השיכבה הראשונה, ואם מפני שעיקר עיסוקם היה מחוץ לתלמוד תורה-ברפואה, מסחר, שולחנות, מלאכה וכיוצא באלה. שיכבה זאת היתה נחותה לעומת שיכבת תלמידי החכמים המובהקת, וסימנה המובהק של נחיתות זאת — הרצון החד-צדדי לבוא בקשרי חיתון עם תלמידי-החכמים המובהקים.⁹

שיכבה זאת, שאפשר לכוונה בשם "אורתודוקסית", היתה קרובה יותר לשיכבה הראשונה, ה"תורנית", בהשקפת עולמה מאשר באורח-חיה. בני שיכבה זאת נשלחו על הרוב בנעוריהם לישיבות, וגם כשריחיים על צוואריהם לא פסקו מלעסוק בתורה. הפונקציות של האשה בשתי השכבות היו דומות מאד. ההבדל העיקרי היה בפעילות ראש המשפחה ובאווירה הכללית של הבית. נושאי השיחה של בני הבית היו שונים — כאן דברי תורה, וכאן — חולין. כאן יכלו הנשים, פרט למעטות, רק להאזין, וכאן יכלו להביע דעתן לפי הבנתן במילי דעלמא. יומו של הלמדן, שולחנו, שבתו וחגו, כלומר, גורמי חינוך ביתיים ראשונים במעלה, שונים היו משל בעל-הבית האורתודוקסי.¹⁰

ערכה שולחנה לכל החבורה ... מרחצת מתים ... אומרת תהילות ... זמירות ותפילה ומדברת תחנונים ... לימדה נשים ... סדרי תפילה בבוקר ובערב סודרת ... קנתה חלב ללומדים והשכירה מלמדים מטרחה". (נרפס לאחרונה ב"המעין" כרך יב).

"Der vornehme, reiche Jude jener Zeit war immer bestrebt, eine Bas Towim; d.h. die Tochter eines talmudisch gebildeten, für seinen Sohn zu finden. Andererseits scheute er keine Mühe und kein Geld einen ebenso gebildeten Talmudisten seiner Tochter zum Manne zu geben" P. Wengeroff, Memoiren einer Grossmutter, B. II Y. 33

הדברים אמורים בראשית חזירת ההשכלה לרוסיה והם יפים פי כמה לדורות קודמים. (ר' זכרונות גליקל, תרגום א' ז' רבינוביץ, "דביר", תרפ"ט, לתאור האווירה באותה שיכבה בגרמניה של המאה הי"ח).

אופייני להבדל שבין שתי השכבות הוא ההבדל בסוגי הספרים, שהיו מצויים בבתיים של בני כל אחת מהן, מן המאה ה"ט ועד המאה הי"ט. שעה שהלומדים עיינו ב"זוהר", עיינו האורתודוקסים ב"נחלת צבי" מאת ר' הירש ב"ר ירחמיאל חאטש. הספר, באידיש, הופיע בשנת תקל"ב (1772) בחיי המחבר, והוא כולל תרגומים חופשיים ופאראפרוזות של מאמרי הזוהר, בהבלטת אופיים המוסרי. המחבר מציין בעצמו את הציבור שלו נועד הספר: "דברי מוסר פון אהר הקדוש ... מיר האבן גיקליבן די דברים פשוטים" (מדברי השער). הספר הופיע במספר מהדורות (גם בשם "נופת צופים" וילנא תרג"ל (1872)). לאותו ציבור נועד במקורו גם "השולחן ערוך" — "... למען תהיה תורת ה' תמימה שגורה **במי כל ישראל**, כי כאשר ישאלו לתלמיד חכם דבר הלכה..."", כלומר, הספר נועד לבעלי-בתים הפונים

אתר דעת - מכללת הרצון

השיכבה השלישית בחברה היהודית היו ה"בעלי-בתים". לשיכבה זאת היו שייכים יהודים אשר מבחינה כלכלית לא היו נבדלים מן ה"אורתודוקסים", היו ביניהם עשירים ואנשים בעלי אמצעים מוגבלים. הצד השווה שבהם הוא, שלא ראו בהלכה את הנורמה ההתנהגותית. דבר זה ניכר בעיקר בפעילות הכלכלית, אולם גם בחיי הבית לא היתה קיימת הקפדה וחרדה מפני עבירה. בעלי הבתים לא ראו בשיכבה התורנית את השיכבה הנורמטיבית, לא ביקשו חתנים מבין בני-הישיבות ולא ראו בלימודי הישיבה של בניהם את תכלית חינוכם. כמובן שאי-אפשר היה להעלות על הדעת, שבעל בעמיו יזלזל בפרהסיא במצוות התורה, על כן יש לראות גם בפגיעות קלות בהלכה ובמנהג ביטוי לזלזול מרחיק לכת באורח-החיים היהודי.¹¹

שתי השכבות, האורתודוקסית ובעלי-הבתים, לא היו מנותקות זו מזו ניתוק מוחלט. בתי-הכנסת היו משותפים לכל הקהילה

בשאלות לתלמידי חכמים. גם ספר "יוסף אומץ" לר' יוסף יוזפא האן נויירלינג נועד לאותו ציבור. ומכיון שבני אותה שיכבה, שלא כשיכבה התורנית, עמדו בקשר הדוק עם העולם הנוכרי, ציין המחבר את "חשבון החונאות" של הנוצרים, לתועלת איש העסקים היהודי (במהדורת פפ"מ תרפ"ח ע' 257—260).

11 כלפי שיכבה זאת מכוונים דברי ר' יחיאל מיכל מארפטשיק: "אשתומם על המראה שבעת ובעונה הזאת אין טהרים באמירה לגוי, ואפילו בשבת עצמו... ומה גם ששולחים גויים חוץ לעירוב להביא טרף לביתו באשר ישאל נפשו בין ובשר בוקר וערב. ומה שאין טהרים להזכיר בשבת הן שם דמים וסכום מידה וסכום מניין, ויוצאין חוץ למחיצה בכל דבר" (סדר ברכות, קראקא, ש"ב, ח' ע"א. מובא אצל בר-ששון, תקנות איסורי שבת של פולין ומשמעותן החברתית והכלכלית, "ציון" כא (תשט"ז) ע' 183). על פגיעה "מאורגנת" בידי טהרת המשפחה ר' תשובות הרמב"ם מהד' פריימאן סימן צו וסימן ק; מהד' בלאו סי' רמב ושכא. על פגיעה בהלכה מטעמים כלכליים כותב הש"ך: "לא ידעתי על מה סמכו רבים מבני שלוקחין טריפות בכיוון, כדי להאכיל לפועליהם עכו"ם. והדבר פשוט להם להיתר" (ש"ך ליו"ד סי' קיז, מובא אצל בר-ששון, כנ"ל, ע' 193). בדומה לש"ך במזרח אירופה מתאר הריב"ש את המצב בגלות ספרד: "היהודים שהולכים בשיירא בגמלים עם אורחת ישמעאלים במדבר הגדול והנורא. והכל יודעין, שמאחר שאינם רוכבים על סוסים כי אם על גמלים, שהם צריכין לחלל שבת בפרהסיא, לרכב וללכת עם השיירא, כי מפני הסכנה לא יוכלו ליעכב במדבר לכדם בשבת, ולכן נספקת בדבר, אם ראוי למחות בידיהם, שלא יצאו בשיירא במדברות, למען לא יבואו לחלל את השבת...". (שו"ת הריב"ש, נ"ו יורק תשי"ד ע"פ לעמבערג תקס"ה) סי' יז.

מדברי הריב"ש "אם ראוי למחות" ברור, שהשאלה נתעוררה בדיעבד, לאחר שהיו יהודים שהצטרפו לשיירות בלי לחכות לפסק-דין. ובדור מאוחר יותר, בעניין יציאה לדרך בערב-שבת, כותב בעל "עטרת זקנים": "ובמדינות הכלו אין טהרין בזה... והנה להם. מוטב שיהו שוגגין ועל יחו מזידין" (עטרת זקנים" לש"ע א"ח סי' רמט).

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד"ר ד' רפל

והלבוש היה בדרך-כלל דומה; ועם זה היה קיים ניתוק חברתי, כל האורתודוקסים נמנעו מלתת את בנותיהם לבני "בעלי-בתים", שנחשבו בעיניהם לעמי-הארצות ("המשיא את בתו לעם-הארץ ככופתה ומניחה לפני הארץ"), ולא רצו לקחת כלה מבנותיהם, מחשש שהאשה תאכיל את בני ביתה מאכלות אסורים.

האחרונה בחשיבות חברתית ובמעמד כלכלי, אבל כלל לא בטלה במיעוטה, היא השיכבה הרביעית, שכבת הפרולטאריון, העניים בממון, בתורה וביחוס גם יחד. מי שהיה גדול בתורה, גם אם היה עני מרוד, השתייך לשיכבה הראשונה. מי שהיה בן-טובים שנתרושש, גורש או "נשרף", אף הוא לא היה בשיכבה הרביעית. על שיכבה זו נמנו סבלים, קבצנים, עגלונים וכד'.¹²

12 דברים מאלפים של שיכבה זאת פירסם ססיל רות במאמרו *The Ordinary Jew in the Middle Ages* — בקובץ *Studies and Essays in Honor of Abraham Neuman*, Leiden 1962 pp. 424-432.

ברשימה של שומת המיסים המוטלים על היהודים בלינקולן שבאנגליה בשנת 1240, כרבע מתוך מאה המשפחות שברשימה היו פטורות ממיסים. בהתחשב בתפקידו הפיסקאלי של היהודי, אפשר להניח שאלו היו דלי דלים. על ניתוקם של יהודי הפרולטאריון מאורת-החיים היהודי אפשר ללמוד מזה, שיהודים היו משרתים בצבא הנוצרי בתפקיד קשתים (crossbowmen), וכי במאה ושבעים ישובים באנגליה נמצאו תושבים יהודים במספר זעום, שלא הגיע לכדי קהילה. יהודים רבים ביישובים אלה התנצרו בעת הרדיפות בסוף המאה השלוש עשרה.

תעודות משפטיות מעידות על התנהגות אופיינית לאספסוף, כגון תיגרת ידיים בין נשים יהודיות ונוצריות (אנגליה 1278), אשה יהודיה שנשכה אזנה ופיה של יהודיה שנייה (שם), בעל רוצח אשתו (שם), רצח בבית הכנסת (איטליה).

שתייה לשכרת היתה מצויה בין יהודי אנגליה. בתי-בושת יהודיים נזכרים באיטליה ובספרד. לשיא של פריצות הגיעו כנראה אב ובנו (בספרד) אשר הואשמו בגניבה, רצח של תינוק, ניאוף, שבועת שקר, מעילה, תקיפה ותיגרת ידיים בבית-הכנסת.

על יהודים רוצחים מצ'לסי (אנגליה) כותב Gerald Reitlinger, *English Jewry at the End of the XVIII Century*, Transactions of the Jewish Hist. Soc. of England Vol. XXIII (1971) pp. 36-41.

תמונה דומה של שיכבת בעלי-בתים — עמי-הארצות ושיכבת הפרולטאריון מצטיירת בזכרונותיו של יהודי מסיינה שבאיטליה במאה ה-17, C. Roth, *The Memoirs of a Siennese Jew*, HUCA Vol. 5, 1928, pp. 353-402.

אתר דעת - מכללת הרצליה המשפחה והיהדות

בסכמו את הזכרונות של היהודי מסיינה, כותב רות :

It tells us of the dregs of the Ghetto, ill-educated, superstitious, quarrelsome, sordid... we obtain a unique insight into the daily life and daily squabbles of those who remained the vast majority of the people... It is an unfamiliar world into which we are introduced. The homes are cramped and stuffy, so that any idea of privacy is not so much as thought of. The persons to whom we are presented are neither great merchants on one hand, nor pawn brokers on the other... but the merest itinerant hucksters. The state of culture is surprisingly low, and Hebrew books figure principally as security for loans... There is gaming and more than a suspicion of drinking in the Ghetto tavern... Inside the Ghetto we hear of little but constant feuds and bickering... The traditional pacific nature of the Jew is belied by open brawls in the street, culminating sometimes in shedding of blood (C. Roth, *ibid*, pp. 359-360).

על יהודים-מלחים, אנשי מלחמה, ואפילו שודדיים, ר' Israel Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages* פרק י"ב.

אוטוביוגרפיה של יהודי מהשיכבה הבעל-ביתית שנידודו עד לתחתית הסולם החברתי, פירסם פרופ' אלכסנדר מרקס : *A Seventeenth Century Autobiography*, J.Q.R. N.S. VIII (1917/8) pp. 276-283.